

De keuze van Ernestine van der Wall

door Eva van den Broek

De Academische Boekengids 47, november 2004, pp. 20-21.

In ieder nummer van *De Academische Boekengids* vertelt een wetenschapper over belangwekkende en opvallende boeken die hem of haar inspireren bij het onderzoek.

Prof. dr. Ernestine van der Wall (1953) is hoogleraar geschiedenis van het christendom in Leiden. Ze heeft een lijst met boeken samengesteld die één ding gemeenschappelijk hebben: ze gaan vooral over twijfelaars, theologen die zich van de kerk hebben afgewend; mensen die, in het spoor van de Verlichting, 'vrij-denkers' willen zijn. Dat is het veld waarbinnen haar eigen onderzoek zich beweegt: de relatie tussen religie, in het bijzonder het christendom, en de Verlichting.

'Vooral de vraag waar de grenzen van de Verlichting liggen, vind ik interessant. Dat is bovendien een zeer actuele kwestie. Toen ik deze boeken uitzocht, merkte ik dat er de laatste tijd geregeld studies verschijnen op verschillende van die gebieden. Kennelijk is er opnieuw aandacht voor kwesties die de relatie tussen religie en Verlichting betreffen. Is geloof een privé-zaak? Op welke wijze dienen Kerk en Staat gescheiden te zijn? In welke zin moet er in de grondwet van Europa verwezen worden naar de christelijke grondslag van de westerse cultuur? Dat zijn actuele vragen die met mijn eigen onderzoek samenhangen. Het verbaast me overigens wel dat er in het debat over het "nieuwe" Europa soms zo weinig aandacht is voor de belangrijke factor die godsdienst vormt in de identiteit van de verschillende lidstaten. Met uitzondering van de kwestie rond Turkije. Maar over verdere verschillen in godsdienstige opvattingen, die ook voor de politieke en sociale verhoudingen belangrijk kunnen zijn, hoor je niet zoveel. Het lijkt me van belang om de huidige discussie in een historisch perspectief te plaatsen. Vaak concentreert het debat zich op vragen rond de islam en de Verlichting. Maar laten we niet vergeten dat bijvoorbeeld in de Verenigde Staten op dit moment binnen het christendom eenzelfde conflict speelt: orthodoxen en aanhangers van meer liberale stromingen voeren daar felle discussies. Tegen de achtergrond van dergelijke debatten tussen verlichte en traditioneel denkende mensen heb ik de keuze voor deze boeken gemaakt.

RELIGIE EN VERLICHTING HOEVEN NIET VIJANDIG TEGENOVER ELKAAR TE STAAN.

Mijn vak, de geschiedenis van het christendom, wordt in de wandelgangen wel "kerkgeschiedenis" genoemd. Dat wekt soms de, verkeerde, indruk dat ik me vanuit een bepaalde kerkelijke binding met die geschiedenis bezighoud. Maar academisch onderzoek aan een openbare universiteit (zoals die van Leiden) is nooit confessioneel gebonden. Dat is al zo sinds 1876. In dat jaar werden in een faculteit als de onze Kerk en Staat gescheiden met een nieuwe wet op het Hoger Onderwijs. Dat betekent dat alles wat ook maar enigszins met het christendom te maken heeft, kan worden bestudeerd. En dat gebeurt ook.'

'Door toeval heeft **Ernst Cassirer** mij op het spoor van de Verlichting gezet, zoals ik al eens beschreven heb in dit blad [*ABG* 26, 2001]. Tijdens mijn studie theologie in Leiden was ik niet zo'n trouw collegebezoekster, en moest ik voor straf een extra boek lezen. Dat werd Cassirer. In de opleiding kreeg de Verlichting destijds nauwelijks aandacht. De Verlichting wordt nogal eens aangewezen als de oorzaak van de ontkerkelijking, dus was - en is - er in bepaalde christelijke kringen weerstand tegen bestudering van dit onderwerp. Nog steeds ben ik een van de weinige kerkhistorici in Nederland die zich daarin verdiept.

Die Philosophie der Aufklärung was voor mij echt een eye-opener. Cassirers boek, inmiddels een klassiek werk, is voor het latere Verlichtingsonderzoek buitengewoon inspirerend geworden. Hij is op zoek naar het gemeenschappelijke in de Verlichting, en vindt die onder andere in de vrijheid en waardigheid van de mens, de onvervreembare rechten van het individu. Hij schreef deze studie tijdens de opkomst van het nazisme, toen hij hoogleraar was in Hamburg. Het boek verscheen in 1932. In maart 1933 werd Cassirer, van origine een Poolse jood, ontslagen. Samen met zijn vrouw belandde hij eerst in Oxford, vervolgens in Zweden en uiteindelijk in de Verenigde Staten. Soms hoor je wel beweren dat je een lijn kunt trekken van de ideeën van de Verlichting naar het nazisme. Cassirer laat overtuigend zien dat de waarden van de Verlichting loodrecht op de nazistische ideologie staan. Die ideologie behoort tot het rijk van de mythe, dat chaos met zich brengt, en dat in een eeuwigdurende strijd is verwickeld met de macht van de rede.

Voor mij, met een blik vanuit de godsdienstgeschiedenis, is Cassirers idee van belang dat religie en Verlichting niet per se vijandig tegenover elkaar hoeven te staan. De Verlichting, zegt hij, staat een *ander* soort religie voor. Of je het daar nu mee eens bent of niet, het is een interessante gedachte, die decennia later door allerlei historici is uitgewerkt. Toen in 1951 de Engelse vertaling uitkwam, schreef Isaiah Berlin in een recensie dat het boek een te zoet, te harmonieus beeld van de Verlichting geeft. Er waren wel degelijk felle debatten over godsdienst, aldus Berlin. De Verlichting was niet de eenheid zoals Cassirer die voorstelt. Mij interesseren inderdaad ook juist die debatten tussen voor- en tegenstanders van de Verlichting.'

'Tijdens het schrijven van mijn proefschrift was vooral het boek van **Leszek Kolakowski**, *Chrétien sans*

église, een grote inspiratiebron. Kolakowski, ook een Pool, heeft dit boek opmerkelijk genoeg grotendeels aan Nederland gewijd; hij biedt een breed panorama van mystieke gelovigen in de zeventiende-eeuwse Republiek. Kolakowski baseerde zich voor een groot deel op Nederlandse bronnen. Allerlei figuren die in hun eigen land om godsdienstige redenen niet geaccepteerd werden, vonden destijds een onderkomen in Nederland. Onder die immigranten bevonden zich nogal wat millenaristen: mensen die geloofden in het spoedig aanbreken van het duizendjarig vreedrijk. Wat de figuren in dit boek bindt, is dat zij God buiten de officiële kerkelijke instituties zoeken. Hoe individualistisch vaak ook, sommigen deden wel zelf aan groepsvorming om met gelijkgestemden hun geloof te delen. Vooral Amsterdam was in de Gouden Eeuw hét centrum van zulke mystici en millenaristen, ook al omdat het zo'n belangrijk uitgeverscentrum was. In mijn proefschrift heb ik mij beziggehouden met Pierre Serrurier/Petrus Serrarius, een Waalse theoloog die ook in Kolakowski's boek voorkomt. Zijn Amsterdamse huis functioneerde als een gastvrij centrum voor figuren uit binnen- en buitenland die behoorden tot wat je kunt noemen "de Republiek der mystieke letteren". Hij had ook veel contacten in joodse kringen, onder meer met rabbi Menasseh ben Israel. Serrarius is duidelijk een van die "christenen zonder kerk" van Kolakowski voor wie het geloof tot een privé-aangelegenheid is geworden.'

IS GELOOF EEN PRIVÉ-KWESTIE?

'In 1931 gold het atheïsme als een op z'n zachtst gezegd merkwaardig onderwerp voor een theologische dissertatie. Maar **Oene Noordenbos'** Leidse proefschrift vormt hét bewijs van de wijze waarop de geschiedenis van het christendom aan een openbare theologische faculteit wordt beoefend. Noordenbos' studie is een tamelijk compacte beschrijving van atheïsten en vrijdenkers in het negentiende-eeuwse Nederland. Het was in ons land een van de eerste boeken over dat onderwerp. Opvallend genoeg publiceerde de bekende socioloog J.P. Kruyt twee jaar later, in 1933, een proefschrift over een vergelijkbaar onderwerp: de oorzaken van de ontkerkelijking. En meer studies op dit terrein volgden in die jaren dertig. Zelf koppel ik deze samenloop aan de sterk toegenomen ontkerkelijking in die periode: in 1920 omschreef zeven procent van de Nederlanders zichzelf als onkerkelijk, tien jaar later was dat percentage verdubbeld. De ontkerkelijking van de jaren zestig is toen in feite al in gang gezet. Nu beschouwt meer dan zestig procent van de Nederlanders zichzelf als buitenkerkelijk – wat overigens nog niet altijd atheïstisch hoeft te betekenen. Volgens Noordenbos was het atheïsme er altijd geweest en zou het altijd blijven, in steeds andere vormen. Het atheïsme ziet hij niet als oorzaak van de ontkerkelijking in zijn tijd; de kerk zelf heeft haar volgelingen van zich vervreemd. Noordenbos was een opmerkelijke figuur: hij was medeoprichter van de PSP en een aantal jaren voorzitter van De Dageraad, de vrijdenkersvereniging die in 2006 haar 150-jarig bestaan hoopt te vieren. Deze vereniging is in zijn dissertatie prominent aanwezig. Op aanbeveling van Jan Romein, een studievriend van hem (Romein studeerde een jaar theologie), werd Noordenbos benoemd tot algemeen redactiesecretaris van de *Eerste Nederlandse Systematisch Ingerichte Encyclopedie* (ENSIE).

Om de actualiteit van wat Noordenbos schrijft aan te tonen: in de *Geschiedenis van het humanisme* uit 1991 [onder red. van Paul Cliteur en Wim van Dooren] is zonder enige wijziging een artikel uit 1951 van hem opgenomen, over "het humanisme in de moderne wereld". Zijn observaties zijn nog steeds ter zake. Er zijn zoveel oudere boeken waarin zoveel moois valt te lezen.'

'Wat **Jonathan Israel** in *Radical Enlightenment* doet, sluit in zekere zin bij Noordenbos aan. Israel beschrijft de voorgeschiedenis die bij Noordenbos alleen de inleiding vormt.

Wat ik knap vind aan al Israels werk, ook aan *The Dutch Republic*, is de combinatie van intensief archiefwerk en de ontwikkeling van een these, de wens om aan het historisch debat bij te dragen, zoals hij in dit boek doet. De discussie over de Verlichting gaat erom of er één Europese Verlichting was, of dat er in verschillende landen verschillende processen gaande waren. Net als Cassirer is Israel van mening dat er één Europese Verlichting was; in Israels ogen is die radicaal van kleur. Die radicale Verlichting werd in de zeventiende eeuw vanuit Nederland over Europa verspreid. Voor Israel vormt Spinoza, het spinozisme, de kern van die beweging. De nadruk ligt bij hem vooral op de filosofische aspecten van die periode. Vanuit het religieuze perspectief zou ik bepaalde accenten weer wat anders leggen. In de loop van de achttiende eeuw neemt Israel een neergang waar. Dat lijkt mij minder juist: vanuit de geschiedenis van het christendom bezien begint zich dan juist steeds sterker een radicaal-verlichte tendens te manifesteren die uitmondt in de verschijnselen die Noordenbos heeft beschreven.'

'De laatste maanden heb ik me veel beziggehouden met een bundel verzamelde opstellen van de negentiende-eeuwse Franse geleerde **Ernest Renan**. Voor ons zijn zulke verzamelbundels heel gewoon. Uit Renans inleiding, uit 1857, kun je opmaken dat het juist dan mode begint te worden om je opstellen gebundeld te publiceren. Hij koppelt dat aan de bloei van de wetenschappelijke tijdschriften: het zou jammer zijn, zegt Renan, als al die tijdschriftartikelen – vaak van een hoog wetenschappelijk niveau – eendagsvliegen zouden blijven. In Nederland was Renan vrij bekend, ook omdat hij getrouwd was met een nichtje van de schilder Ary Scheffer. Maar vooral vanwege zijn geruchtmakende biografie van Jezus (*Vie de Jésus*, 1863). Renan heeft veel gereisd in het Midden-Oosten en heeft zo ook geprobeerd een beeld te krijgen van de omgeving waarin Jezus geleefd had. Hij zette Jezus neer als mens, een beetje op een zoetelijke manier, als iemand met weliswaar revolutionaire ideeën, maar toch ook als een zwak mens.

Renan was opgeleid tot priester maar heeft de katholieke kerk al op tamelijk jonge leeftijd de rug toegekeerd. Hij kon de bijbelkritiek niet met zijn geloof verenigen en ging als "zelfstandig werkend

geleerde" door het leven. In 1862 werd hij benoemd tot hoogleraar aan het Collège de France. Maar zijn oratie, op bijbelkritische leest geschoeid, betekende direct zijn ontslag. Een aantal jaren later werd Renan gerehabiliteerd, met opnieuw een benoeming aan het Collège de France. Hij was een ongelofelijk veelzijdig geleerde. Een van de terreinen waarop hij zich bewoog, was dat van de vergelijking van verschillende godsdiensten. Dat is typisch voor de negentiende eeuw. De vergelijkende godsdienstwetenschap kwam toen op als zelfstandige discipline. Het idee dat je het christendom, dat als absoluut uniek werd beschouwd, zomaar met andere godsdiensten kunt vergelijken - nu zo gewoon - was toen betrekkelijk nieuw. Figuren als Mohammed en Jezus, bijvoorbeeld, werden eerder natuurlijk ook al vaak met elkaar vergeleken, maar bepaald niet in wetenschappelijke zin - dat komt geleidelijk op in de achttiende eeuw en zet dan door in de negentiende eeuw. Het betekende een relativering van het christendom.

Renan lardeert zijn wetenschappelijke betoog met algemene, persoonlijk getinte observaties - nergens opdringerig - die nog altijd inspirerend zijn. Zijn herinneringen, *Souvenirs d'enfance et de jeunesse*, zijn ook prachtig. Via die autobiografische verhalen krijg je niet alleen een band met Renan, maar ook een beeld van de katholieke kerk in het Frankrijk van die tijd.'

'Als toegift wil ik wijzen op de rol van romans als inspiratiebron voor mijn historisch onderzoek. Laat ik er één noemen, van een niet zo bekende Nederlandse schrijfster: Vragensmoede van **Anna de Savornin Lohman**. Negentiende-eeuwse romans vormen een heel andere bron van informatie over hoe mensen godsdienst beleefden. Over dat onderwerp zou ik graag eens een boek willen schrijven en college willen geven: met name over romans waarin hét religieuze vraagstuk van die eeuw, geloofstwijfel, wordt beschreven. Het is zeker niet allemaal literatuur van de bovenste plank, maar vanuit een cultuurhistorisch oogpunt zijn die romans van groot belang: zij schetsen een sfeer en een beeld van die tijd; dat brengt je soms dichterbij dan een doorwrocht wetenschappelijk boek. Waarom wordt de één vrijdenker en de ander orthodox? Degenen die uit de kerk stappen, worden vaak gemotiveerd door het idee dat zij "eerlijk" willen zijn. Het is volgens hen leugenachtig om lid te blijven van een kerk die dingen verkondigt waarin je niet langer kunt geloven. Maar lang niet iedereen die twijfelt, wordt vrijdenker of atheïst. Het komt ook voor dat mensen een andere uitweg kiezen en orthodox worden. Die psychologische kant van godsdienst interesseert me ook. In romans wordt die vaak fraai belicht.'

Ernestine G.E. van der Wall is hoogleraar geschiedenis van het christendom aan de Universiteit Leiden. In 2000 verscheen haar boek *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over de deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk* (Uitgeverij Verloren, Hilversum).

De keuze van:

Chrétien sans église - La conscience religieuse et le lien confessionnel au XVIIe siècle
door **Leszek Kolakowski**
Parijs: Éditions Gallimard 1969., € 33,60

Études d'histoire religieuse suivi de nouvelles études d'histoire religieuse
door **Ernest Renan**
Édition définitive, établie par Henriette Psichari.
Parijs: Éditions Gallimard 1992., € 15,65

Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw - Een kritisch overzicht
door **Oene Noordenbos**
Rotterdam: W.L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij 1931.
Repr. Nijmegen: SUN 1976.

Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750
door **Jonathan I. Israel**
Oxford: Oxford University Press 2001., € 33,90

The Philosophy of the Enlightenment
door **Ernst Cassirer**
Princeton: Princeton University Press 1951.

Oorspr. versie: Ernst Cassirer, *Die Philosophie der Aufklärung*
Tübingen: J.C.B. Mohr 1932. (€30,25)
€ 27,45

Vragensmoede
door **Anna de Savornin Lohman**
Amsterdam: P.N. van Kampen 1896.